

Congresverslag

IASSID-congres heeft aandacht voor seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking

Joke Stoffelen, Gerjo Kok, Leopold Curfs
Universiteit Maastricht - Gouverneur Kremers Centrum

In augustus 2008 vond in Kaapstad in Zuid Afrika het 13e IASSID-congres plaats. IASSID staat voor International Association for the Scientific Study of Intellectual Disabilities. De organisatie bevordert wereldwijd onderzoek en de uitwisseling van informatie over mensen met verstandelijke beperkingen. Met bijna 25 presentaties en enkele posters was er tijdens dit IASSID-congres aandacht voor seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking. Seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking kent een geschiedenis van ontkenning en negeren. Wetenschappelijk onderzoek over het onderwerp is schaars. Reden te meer om de wetenschappelijke bijdragen die in Kaapstad over seksualiteit werden gepresenteerd voor het voetlicht te brengen.

Negen symposia in Kaapstad hadden seksualiteit als hoofdonderwerp, met elk een eigen invalshoek. Zo waren er bijvoorbeeld de symposia *'Sexuality and Relationships'* en *'Abuse and Intellectual Disability'* en *'Sexual and violent offenders'*. Met veertien voordrachten waren vooral onderzoekers uit Engeland goed vertegenwoordigd bij deze symposia. Wetenschappers uit Zuid-Afrika verzorgden vier lezingen. De overige voordrachten kwamen van onderzoekers uit Schotland, Ierland, Nederland, Denemarken, Taiwan en Amerika. Seksueel misbruik was een frequent voorkomend onderwerp, met daarbij aandacht voor slachtoffers en daders. Een presentatie was gericht op moeders van daders. Daarnaast kwamen onder meer homoseksualiteit en het risico op ziekten als HIV/AIDS bij mensen met een verstandelijke beperking aan de orde, in andere presentaties de onderzoeksresultaten over studies naar seksuele kennis en of voorlichting. Mensen met een verstandelijke beperking werden bij minder dan een derde van de onderzoeken zelf naar hun mening gevraagd, de informatie was vooral van hulpverleners afkomstig.

Tijdens het congres was er ook nadrukkelijk aandacht voor onderwerpen als ouderschap, kinderwens en biologische aspecten van seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking. In Nederland functioneert een werkgeselschap 'Ouderschap en Kinderwens', waarin een aan-

tal organisaties samenwerken met betrekking tot de vragen rond ondersteuning bij ouderschap en kinderwens van mensen met verstandelijke beperkingen (zie hiervoor onder andere de websites van Vilans en het Gouverneur Kremers Centrum). Vanuit deze werkgroep werden in Kaapstad ook bijdragen geleverd. Dit verslag van het congres richt zich met name op de seksuele gezondheid en de verschillende facetten die hierbij een rol spelen.

Seksueel geweld en misbruik

Definitie

Er zijn verschillende definities van seksueel geweld, waarbij Van Oosten en Hoing (2006) stellen dat er een onderscheid gemaakt kan worden in juridische en psychologische definities van seksueel geweld. In Kaapstad deden Lockhart et al. (Ierland) verslag van hun zoektocht naar de definitie van *'sexualised challenging behaviour'*. Zij waren van mening dat de definitie van seksueel geweld en misbruik teveel verwijst naar problematisch gedrag en daardoor stigmatiserend werkt. Volgens hen past seksueel uitdagend gedrag beter bij de ervaringen uit de dagelijkse praktijk met mensen met een verstandelijke beperking.

Prevalentie

In Kaapstad gaven Cambridge et al. en Beadle-Brown et al. presentaties over het seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke beperking en de aard, de locatie en de patronen van het misbruik. Zij maakten gebruik van gegevens uit databestanden die zijn verzameld tussen 1998 en 2005. Het percentage seksueel misbruik lag bij mensen met een verstandelijke beperking hoger dan bij de gehele bevolking. Mensen met een verstandelijke beperking bleken kwetsbaarder te zijn voor veelvuldig seksueel misbruik en er was vaker sprake van misbruik door verschillende daders.

Seksueel misbruik bij kinderen

In Denemarken onderzocht Ahrensburg de omvang en het karakter van seksueel misbruik bij kinderen met een beperking. Daarvoor werden hoofden van scholen en kinderopvangcentra op kwantitatieve en kwalitatieve wijze bevraagd. De hoofden meldden dat bij zo'n 3 procent van de kinderen sprake was van seksueel misbruik; maar liefst 55 procent van deze kinderen had een verstandelijke beperking.

Zuid Afrika heeft de hoogste score van seksueel misbruik van kinderen met een beperking, zo stelden Mwaba et al. tijdens hun presentatie. Dit onderzoek was gericht op het herkennen van symptomen van seksueel misbruik bij kinderen om geschikte herkenningstrategieën te ontwikkelen.

Behandelingsprogramma's bij seksueel misbruik: de slachtoffers

Mensen met een verstandelijke beperking kunnen als 'ideale' slachtoffers worden gezien bij seksueel misbruik door een aantal specifieke kenmerken: een gebrek aan kennis over seksualiteit en relatievorming; een slechte toegang tot informatiebronnen; problemen met de communicatie; een grote emotionele afhankelijkheid; een negatief zelfbeeld; een

meer lichamelijke wijze van contact zoeken; slechte kennis over sociaal gepast gedrag en normen en waarden; een beperkt sociaal netwerk en grote afhankelijkheid van anderen; en het onvermogen om seksueel misbruik te herkennen (Levy & Packman, 2004; O'Callaghan & Murphy, 2007; Murphy & O'Callaghan, 2004; Servais, 2006; Van Berlo, 1995; De Belie, 2000; Lesseliers, 2000).

In Zuid Afrika worden steeds vaker slachtoffers van seksueel misbruik met een verstandelijke beperking ondersteund met het SAVE-programma. SAVE staat voor Sexual Abuse Victim Empowerment. Het programma wordt uitgevoerd in samenwerking met politie en justitie.

Kopman (Zuid Afrika) onderzocht het resultaat van het programma bij 300 slachtoffers van seksueel geweld. Door het programma hebben klagers met een verstandelijke beperking in vergelijking met de algehele bevolking een gelijkwaardige toegang tot justitie. Shabalala (Zuid Afrika) onderzocht de slachtoffers van seksueel misbruik bij het SAVE-programma. De meest voorkomende reacties van de slachtoffers waren: verward gedrag, verlies van zelfbeschermde vermogens, agressie, nachtmerries, en angstig gedrag. Het onderzoek gaf inzicht in hoe mensen met een verstandelijke beperking kunnen reageren op traumatische ervaringen.

Behandelingsprogramma's bij seksueel misbruik: de daders

De behandeling van daders met een verstandelijke beperking wordt bemoeilijkt doordat zij over beperkte cognitieve vaardigheden beschikken. Daarnaast hebben deze daders vaak weinig ervaring met sociaal wenselijk seksueel gedrag. Tijdens het IASSID-congres was er aandacht voor deze problematiek.

Murphy et al. (Engeland) ontwikkelden een '*Cognitive Behavioural Treatment*' en meldden dat de methode een vermindering van het seksueel misbruik door mannen met een verstandelijke beperking liet zien. Het betrof een groepsbehandeling van eens per week twee uur, gedurende een jaar. Deelname aan het programma resulteerde in een toename van seksuele kennis en empathie voor slachtoffers, en een afname van het seksueel misbruik. Mannen met autistische deden het minder goed na de groepsbehandeling.

Thompson (Engeland) stelde dat seksueel misbruik van mensen met verstandelijke beperking vaak wordt gepleegd door mannen die ook een verstandelijke beperking hebben. Hij deed literatuuronderzoek naar de rechten van deze daders en stelde vast dat deze op gespannen voet staan met de rechten van de slachtoffers. Hij stelde verbeteringen voor waarbij er meer recht wordt gedaan aan zowel de rechten van de daders als die van de slachtoffers.

Bijzonder perspectief: moeders van daders van seksueel misbruik

Hubert et al. uit Engeland vroegen aandacht voor een heel specifiek perspectief bij misbruikssituaties, namelijk die van de moeders van de daders. Moeders bleken zich niet gesteund te voelen door hulpverleningsorganisaties en werkten hard om de gebeurtenissen een plek te geven in hun leven. Tijdens het driejarig project zullen Hubert et al. onder

andere de aard en de omvang van de ondersteuning aan families onderzoeken.

Seksueel misbruik en preventie

In Amerika evalueerden Keys et al. trainingen die mensen met een verstandelijke beperking, hun ouders en professionals moeten ondersteunen in hun strijd tegen seksueel misbruik. De deelnemers waren tevreden en de kennis over misbruik en preventie nam aantoonbaar toe.

Om met name vrouwen met een verstandelijke beperking te beschermen tegen seksueel en huiselijk geweld, moeten instellingen volgens Brown (Engeland) aan de slag door ondersteuningsarrangementen met meerdere instellingen te organiseren. Daarbij moet rekening worden gehouden met de ondersteuningsbehoeften van zowel de daders als de slachtoffers met een verstandelijke beperking.

Seksualiteit, wetgeving en verstandelijke beperking

De titel van één van de symposia '*Pushing the Boundaries*', sloot goed aan bij het verhaal van Johnson (Engeland). Zij vroeg aandacht voor de wetgeving over seksualiteit in Ierland. Aan de hand van een case-study schetste zij de moeilijkheden waar mensen met een verstandelijke beperking mee geconfronteerd worden als zij zeggenschap wilden over levensgebieden die bij wet en door culturele bepalingen voor hen zijn verboden. Er was een spanningsveld tussen enerzijds mensen beschermen tegen seksueel misbruik en anderzijds hun recht op seksualiteit.

Dilemma's bij de begeleiding

Bij de ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking op het gebied van seksualiteit valt een aantal dilemma's te onderscheiden. Zo wordt er handelingsverlegenheid geconstateerd bij begeleiders (Bosch & Suykerbuyk, 2005; Abbott & Howarth, 2005) waardoor mensen in hun seksuele ontwikkeling belemmerd worden. Daarnaast is er de groep mensen met een ernstige of meervoudige beperking, waar de begeleiding bij seksualiteit moeilijk en complex is.

Bij een verkenning van het seksuele leven van mannen met een lichte verstandelijke beperking door Yacoub (Engeland), bleek dat seksuele kennis niet vanzelfsprekend leidde tot veilige seks. Er is meer nodig zoals ondersteuning door scholing en empowerment. Het onderzoek van Hall (Engeland) sloot hier op aan. Onderzocht werd wat mensen vinden van de ondersteuning die ze krijgen. Ook werd gevraagd naar suggesties en aanbevelingen voor hun begeleiders. De meeste mensen bleken tevreden te zijn over de ondersteuning. Een goede relatie met hun vaste begeleider werd belangrijk gevonden. Mensen waren ontevreden over de dubbele boodschap die ze kregen over relaties en zij waren kritisch over de betrokkenheid van instellingen voor gezinsondersteuning.

Cambridge (Engeland) heeft onderzoek gedaan naar seksualiteit bij mensen met ernstige en meervoudige beperkingen. Hij onderzocht het verband tussen intieme, persoonlijke zorg en seksualiteit. Belangrijke items voor begeleiders waren communicatie en instemming met aanraking, beleid

rondom homoseksualiteit, grenzen bij persoonlijke verzorging in relatie tot seksuele reacties.

Om mensen met een verstandelijke beperking goed te kunnen begeleiden bij hun seksualiteit is een duidelijke visie hierop een voorwaarde. Hendrikse (Nederland) schetst een visie en pleitte voor aandacht voor meerdere perspectieven: zowel vanuit mensen met een verstandelijke beperking als vanuit professionals. Bij het ontwikkelen van beleid zouden een aantal zaken volgens hem aandacht moeten krijgen: visie en organisatie; ondersteuningsmiddelen voor begeleiders; seksuele voorlichting; training en supervisie; preventie; diagnose en behandeling van slachtoffers en daders van seksueel misbruik; en implementatie van dit beleid in de organisaties.

Seksuele kennis en voorlichting

Kennis over seksualiteit is weinig diepgaand bij mensen met een verstandelijke beperking (McCabe, 1999; Siebelink et al., 2006; Leutar & Mihokoviæ, 2007) en vergeleken met mensen zonder verstandelijke beperking is deze kennis aantoonbaar lager (Talbot & Langdon, 2006; Murphy & O'Callaghan, 2004; O'Callaghan & Murphy, 2007). Bosch (2006) vat zijn praktijkervaring als orthopedagoog in Nederland kernachtig samen met "*Zij weten weinig tot niets van seksualiteit*". Tijdens de conferentie was er aandacht voor de seksuele kennis en voorlichting.

In Ierland heeft Kelly met mensen uit de doelgroep gesproken over hun seksuele kennis, attitude, ervaringen en wensen. Praten over het onderwerp bleek moeilijk te zijn. Als grootste probleem werd het verbod op relaties genoemd. Men maakte zich zorgen of men ook in staat zou zijn een relatie aan te gaan, te trouwen en kinderen te krijgen. Het besef van seksuele rechten bij mensen met een verstandelijke beperking in Ierland vraagt om ondersteuning, aldus Kelly.

Seksuele kennis blijkt samen te hangen met de mate van socialisatie die mensen ervaren, zo bleek uit onderzoek van Pownall et al. (Schotland). Drie groepen jonge mensen werden vergeleken: mensen met een lichte verstandelijke beperking, mensen met een psychische beperking en mensen zonder beperking. Mensen met een verstandelijke en psychische beperking praatten minder vaak met vrienden en familie over seks dan jongeren zonder beperking. Zij waren aangewezen op andere bronnen voor seksuele voorlichting. Hun seksuele kennis was daardoor lager.

Ondanks de HIV/AIDS problematiek in Zuid Afrika blijkt seksuele voorlichting een relatief nieuw begrip te zijn voor leerlingen met een verstandelijke beperking. De methode '*Step by step*' is ontwikkeld door Johns om leerlingen en leraren hierbij te ondersteunen. Het programma wil naast informatie over bescherming tegen HIV/AIDS ook het positieve aspect van seksualiteit onder de aandacht brengen. Johns constateerde dat leraren baat hebben bij het programma, maar minder geneigd zijn om de positieve aspecten van seksualiteit te benadrukken bij hun leerlingen.

Voor mannen met een verstandelijke beperking die een risico lopen op een HIV-infectie, stelde Cambridge (Engeland) een op rechten gebaseerde benadering voor. Op basis

van case-study en review concludeerde hij dat beleid en richtlijnen nodig zijn om deze mannen te ondersteunen. Dit moet onder meer gebaseerd zijn op rechten van een cliënt, beleid over omgaan met vertrouwelijkheid, en werkend vanuit wat het beste is voor de cliënt.

Met behulp van interviews met 13 jonge mensen met een verstandelijke beperking, werden door Chwen-Jen Lin (Taiwan) data verzameld over relaties. Het proces om te komen tot een relatie werd geanalyseerd en verschillende fasen werden onderscheiden. Ook de ideeën van mensen over relaties werden verzameld. Mensen met een verstandelijke beperking bleken gemotiveerd te zijn om vaardigheden te leren die nodig zijn om een relatie aan te gaan.

Parafilieën: fetisjisme

Er zijn verschillende typen parafilieën te onderscheiden. Er is dan sprake van seksuele opwindning bij een object én van drang (Van Lankveld & Cohen-Kettenis, 2008). Fetisjisme is een vorm van parafilie. Ook mensen met een verstandelijke beperking kunnen een uitgesproken seksuele voorkeur hebben, waarbij begeleiders het moeilijk vinden om hen te ondersteunen. Cambridge (Engeland) beschrijft een case-study waarbij sprake is van seksueel fetisjisme. Hij pleit voor het waarborgen van de rechten van mensen op veilige seksuele expressie. Ook stelt hij zich teweer tegen het pathologiseren van seksueel fetisjisme.

Homoseksualiteit

In onderzoek naar homoseksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking is zelden aandacht voor vrouwen (McCarthy, 2001). Burns (Engeland) heeft literatuuronderzoek verricht naar homoseksualiteit bij vrouwen met een verstandelijke beperking en constateerde dat zij een negatieve attitude hebben ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen én rigide vasthouden aan het traditionele rolmodel. Ook bij homoseksuele mannen werd eenzelfde houding waargenomen door Blyth en Carson (Engeland) bij hun onderzoek naar de barrières waarmee homoseksuele mannen te maken hebben in hun dagelijks leven. Zij ontkenden of verborgen hun identiteit.

Discussie

Seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking kwam in Kaapstad aan de orde. De meeste onderzoeken die tijdens het congres werden gepresenteerd, richtten zich op mensen met een lichte verstandelijke beperking. Er was slecht een enkele keer aandacht voor mensen met een ernstige en meervoudige beperking; mensen met autisme kwamen zijdelings aan bod. Meer aandacht is gewenst voor mensen met matige of ernstige verstandelijke beperking en mensen met specifieke syndromen die gepaard gaan met een verstandelijke beperking zoals het Prader-Willi-, Rett- of Down syndroom.

Mensen met een verstandelijke beperking zijn bij minder dan een derde van de onderzoeken betrokken. Kennelijk vinden veel onderzoekers het moeilijk om hen hierbij te betrekken. Mensen met een verstandelijke beperking blijken echter heel goed in staat te zijn om hun mening en ervaringen

gen weer te geven, ook over ‘moeilijke’ onderwerpen (Goodley, 2005; Schoeters et al., 2005; Tuffrey-Wijne et al., 2006, 2007). Daarnaast wijst literatuuronderzoek uit dat begeleiders en ouders voor zichzelf andere normen hanteren met betrekking tot seksualiteit dan voor mensen met een verstandelijke beperking (Christian et al., 2001; Yool et al., 2003; Swango-Wilson, 2008). Er is daarom meer seksueel onderzoek nodig waarbij mensen met een verstandelijke beperking zelf worden betrokken en bevestigd. Er zijn nog tal van onderwerpen die om onderzoek vragen bij mensen met een verstandelijke beperking, bijvoorbeeld seksualiteitsbeleving, seksualiteitsproblemen, de seksuele levensloop, seksuele risico's, wils(on)bekwaamheid, alloctonen, en de rol van ouders en begeleiders. Kortom, er zijn voldoende redenen om met belangstelling naar een volgend IASSID-congres uit te kijken.

Meer informatie over IASSID-congres

Het IASSID heeft een eigen website: www.iassid.org. Op de website van het Landelijk KennisNetwerk Gehandicaptenzorg (www.lkng.nl) staat een bundeling van alle abstracts, themarapportages en sfeerimpressies van het IASSID-congres 2008.

Het Gouverneur Kremers Centrum en de Universiteit Maastricht

Het Gouverneur Kremers Centrum (GKC) is een kenniscentrum voor onderzoek naar de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking, waarin de Universiteit Maastricht, het Academisch Ziekenhuis Maastricht en de UM-onderzoeksscholen samenwerken. Het doel van het GKC is het bevorderen, initiëren, uitvoeren en implementeren van onderzoek en onderwijs op het gebied van zorg voor mensen met een verstandelijke handicap ten einde de kwaliteit van bestaan van mensen met een verstandelijke beperking te bevorderen. Het GKC is van mening dat seksualiteit een belangrijk onderwerp is waaraan meer aandacht moet worden besteed.

Drs. Joke Stoffelen is promovendus en verbonden aan het GKC en de vakgroep Work and Social Psychology van de Universiteit Maastricht en werkzaam bij Zorgbelang Gelderland
Prof. dr. Gerjo Kok is hoogleraar Toegepaste Psychologie, verbonden aan de vakgroep Work and Social Psychology van de Universiteit Maastricht en het GKC
Prof. dr. Leopold Curfs is hoogleraar Verstandelijke Handicap, directeur van het GKC en verbonden aan de afdeling Klinische Genetica van het Academisch Ziekenhuis- Universiteit Maastricht

Literatuur

- Abbott, D., & Howarth, J. (2005). *Secret loves, hidden lives? Exploring issues for people with learning difficulties who are gay, lesbian or bisexual*. Bristol: The Policy Press.
- Bosch, E. (2006). *Heeft een vrouw ook een piemel? De zin van emancipatie op het gebied van seksualiteit en intimiteit in het leven van mensen met een verstandelijke beperking*. Arnhem: Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum BV.
- Bosch, E., & Suykerbuyk, E. (2005). *Begeleiding van seksueel misbruikte mensen met een verstandelijke beperking*. Soest: Nelissen.
- Christian, L., Stinson, J., & Dotson, L.A. (2002). Staff values regarding the sexual expression of women with development disabilities. *Sexuality and Disability, 19*, 283-292.
- De Belie, E. (2000). Een kwetsbare ontwikkeling, veerkracht en het risico op seksueel misbruik. In E. De Belie, C. Ivens, J. Lesseliers & G. Van Hove (Red.). *Seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke handicap. Handboek preventie en hulpverlening* (pp 37-61). Leuven / Leusden: Acco.
- Goodley, D. (2005). Empowerment, self-advocacy and resilience. *Journal of Intellectual Disabilities, 9*, 333-344.
- Lesseliers, J. (2000). Een pleidooi voor relationeel-seksuele vorming. In E. De Belie, C. Ivens, J. Lesseliers en G. Van Hove (Red.). *Seksueel misbruik van mensen met een verstandelijke handicap. Handboek preventie en hulpverlening* (pp 93-135). Leuven / Leusden: Acco.
- Leutar, Z., & Mihokoviã, M. (2007). Level of knowledge about sexuality of people with mental disabilities. *Sexuality and Disability, 25*, 93-109.
- Levy, H., & Packman, W. (2004). Sexual abuse prevention for individuals with mental retardation: Considerations for genetic counselors. *Journal of Genetic Counseling, 13*, 189-206.
- McCabe, M.P. (1999). Sexual knowledge, experience and feelings among people with disability. *Sexuality and Disability, 17*, 157-170.
- McCarthy, M. (2001). *Sexuality and women with learning disabilities*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Murphy, G.H., & O'Callaghan, A. (2004). Capacity of adults with intellectual disabilities tot consent to sexual relationships. *Psychological Medicine, 34*, 1347-1357.
- O'Callaghan, A.C., & Murphy, G.H. (2007). Sexual relationships in adults with intellectual disabilities: Understanding the law. *Journal of Intellectual Disability Research, 51*, 197-206.
- Servais, L. (2006). Sexual health care in persons with intellectual disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews, 12*, 48-56.
- Siebelink, E.M., de Jong, M.D.T., Taal, E., & Roelvink, L. (2006). Sexuality and people with intellectual disabilities: Assessment of knowledge, attitudes, experience, and needs. *Mental Retardation, 44*, 283-294.
- Schoeters, L., Schelfhout, P., Roets, G., Van Hove, G., Townson, L., Chapman, R., & Buchanan, I. (2005). Partnership working between university researchers and self-advocacy organizations: 'A way forward for inclusion?' in England and 'Five feathers make a fine bird' in Flanders. *Journal of Intellectual Disabilities, 9*, 345-356.
- Swango-Wilson, A. (2008). Caregiver perception of sexual behaviors of individuals with intellectual Disabilities. *Sexuality and disability, 26*, 75-81.

- Talbot, T.J., & Langdon, P.E. (2006). A revised sexual knowledge assessment tool for people with intellectual disabilities: Is sexual knowledge related to sexual offending behaviour? *Journal of Intellectual Disability Research, 50*, 523-531.
- Tuffrey-Wijne, I., & Davies, J. (2006). This is my story: I've got cancer. 'The Veronica Project': An ethnographic study of the experience of people with learning disabilities who have cancer. *British Journal of Learning Disabilities, 35*, 7-11.
- Tuffrey-Wijne, I., Bernal, J., Butler, G., Hollins, S., & Curfs, L. (2007). Using Nominal Group Technique to investigate the views of people with intellectual disabilities on end-of-life care provision. *Journal of Advanced Nursing, 58*, 80-89.
- van Berlo, W. (1995). *Seksueel misbruik bij mensen met een verstandelijke handicap. Een onderzoek naar omvang, kenmerken en preventiemogelijkheden*. Delft: Eburon.
- van Lankveld, J.J.D.M., & Cohen-Kettenis, P.T. (2008). Seksuele stoornissen en genderidentiteitsstoornissen. In W. Vandereycken, C.A.L. Hoogduin & P.M.G. Emmelkamp (Red.), *Handboek psychopathologie, deel 1, basisbegrippen* (pp. 353-394). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- van Oosten, N., & Hoïng, M (2006). Primaire preventie van seksueel geweld. In L.Gijs, W. Gianotten, I. Vanwesenbeeck & P. Weijenborg (Red.) *Seksuologie* (pp. 281-307). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Yool, L., Langdon, P.E., & Garner, K. (2003). The attitudes of medium-secure unit staff toward the sexuality of adults with learning disabilities. *Sexuality and Disability, 21*, 137-151.